

QHICHTWA SIMIQAY

gladys_zuna@yahoo.es

Gladys Zuna Llanos¹
Universidad San Francisco Xavier de Chuquisaca

Juch'uyllapi

Kay qillqaypiqa maymanta qhichwa simi rikhurimusqanmanta, imayna wak llaqtakunaman ripusqankuwan chaqrukusqanmanta, qhichwa parlaqkunap parlayninkuta jallp'ankuta jatunyachiyninkupi wak simikunawan tinkusqankumanta, machkha runaraq parlarichkasqankumanta parlarini. Jinallamantataq qhichwa simi chiqanmanta chiqan ña ch'aqwaynin, simikunap niynin, wak simikunap qhichwa simipi rikhurimuynin, jukchana yanpi ch'ampaykunawan tinkusqamanta ima willarini. Kay tukuyta qhichwa simi imayna kasqanta imaynata t'ikarichichkasqaykumanta ima t'iqsimuyuntinman riqsirichiyta munaspa.

Simikunawan tarina

Qhichwa - Qillqaynin - Ch'ampaykuna

¹ Docente de Quechua en la Universidad San Francisco Xavier de Chuquisaca.

EL IDIOMA QUECHUA

gladys_zuna@yahoo.es

Gladys Zuna Llanos
Universidad San Francisco Xavier de Chuquisaca

Resumen

En el presente artículo se describe el origen de la lengua quechua, la re fonemización de términos quechuas como producto de la migración e inmigración y como resultado de la expansión de la cultura quechua y el número de hablantes que aún existen. De la misma manera, se refiere la existencia de la variación fonológica, semántica, lexical y la adopción de otros términos gracias al encuentro con otras culturas; las dificultades con las que se ha tropezado en tren de estandarizar la escritura de la lengua quechua. El objetivo del presente artículo es dar a conocer la realidad de la lengua quechua y la intervención de todos los actores para el desarrollo de la lengua quechua.

Palabras Clave

Quechua - Escritura - Problemática

THE QUECHUA LANGUAGE

gladys_zuna@yahoo.es

Gladys Zuna Llanos
Universidad San Francisco Xavier de Chuquisaca

Abstract

The present article describes the origin of the Quechua language, the re-phonetization of Quechua words as a result of migration, immigration, and the expansion of the Quechua culture, and the number of speakers who still exist. Furthermore, it relates to phonological, semantic, and lexical variation and the adoption of other terms as a result of the encounter with other cultures, most notably the difficulties experienced in undertaking a standardization process for Quechua language writing. The article seeks to raise awareness of the Quechua language's present condition and calls on all interested parties to act so as to promote its development.

Key Words

Quechua - Writing - Problems and Challenges

Pitaq ñuqa kani. Mayk'aqtaq ñuqa qhichwata parlayta qallarirqani

Ñuqaypata Gladys Zuna sutiy. Ñuqaqa Potosi departamentopi, Jose Maria Linares provinciapi, Ilaqtaypuniqa Huaycaya Sutin. Tataypata Marcelino Zuna, mamaypatataq Segundina Llanos sutin. Tatayqa wañupunña mamaytaq kawsakuchkanraq. Tatayqa yachachiq karqa, payqa chakra patapi yachachiq karqa chayñiqтатаq payqa castilla simita qhichwa simita allintapuni parlarirqa. Mamayqa mana yachaywasimanqa juk ñiqillanmanpis yaykusqachu chayñiqтатаq payqa mana castilla simita parlancho, umanchaspapis pisita umanchan. Aylluypiqqa tawa qhari tawa warmi kayku, ñuqaqa warmikunamanta sullk'ita kani. Qhichwasimitaqa tata-mamaymanta jap'iqarqani, juk ñiqinmanta phichqa ñiqinkama chakra patapi wak Ilaqtakunapi tataywan kуска purispa yachaywasitaqa tukucharqani. Colegio ñisqataqa qanchis watata Caiza "D" Ilaqtapi yachakurqani chaypitaq inglés simita yachakunaypaq Belgicamanta yachakuqkunay yuyaychariwarqanku ajinamanta Sucreman Simi Yachay Wasiman Inglestawan Francestawan yachakuq yaykurqani. Chay watakunaqa Frances simiqa yachaywasikunapiqa ñapis chinkariyta qallarichkarqaña qhichwa simitataq t'ikarimuyta qallarimuchkarqa ajinamanta inglestawan qhichwatawan yachakuyta tukucharqani.

Maypitaq qillqayta, jamut'ariyta ima qallarirqani

Ña juch'uy yachay wasipi, colegio ñisqapi imaqa mana qillqaytaqa yacharqanichu, ña mamaywan, jatun runawan ima parlallarqani; yachakuq masiywan, yachakuqkunawan imataq castilla simipi parlanayku kaq manaqa castilla simipiñataq qhiparikuykuman karqa. Belgicamanta yachachiqniykuqa castilla simipi allinta jap'iqanaykupaq p'anqakunata chhikantinta ñawichiwaq kay, allinmanta parlachiwaq kayku chaywanpis wasiykupi simita yachakusqaykuqa kallpawanraqpuni simiykupi t'uqyamuq.

Simi Yachay Wasipiqa Ñuqapaq qhichwa qillqayqa mana sasachu karqa, uyarispa, qhawarispa, t'ukurispa utqayllata qillqarqurirqani. Mana qhichwata yachaqkuna yachakuq masiykunaqa phutiytataq jap'iqarqanku. Qhichwa yachakuyqa mana qhillqaynincho mana ch'aqwaynincho sasqa, qhichwa simipi ima yuyayta munasqanku suk'ay sasqa.

Ñisunman:

Qaynalla mama Tiwji laqa q'ipisitun p'ipirisqa kayñiqta jamurqurqa (Qhichwa)

Ayer (nomás) (la) señora Teófila vino (rápido) por acá cargada de su bulto (querido) (Literal)

La Señora Teófila vino cargada de su bulto por acá el día de ayer (Castellano)

Qhichwa simipiqa ch'iñisitumanta imayna kasqanta k'askachikunata apaykachaspa ñirqunchik, kastilla simipiqa mana jinachu qhichwa parlaqqa ujinamanta t'ukun castillanu parlaqtaq ujinamanta, qhichwa yachakuyta qallariyqa mana sasachu jinaspa pisimanta pisi parlayqa sasayapun chay sasayay ñampitaq castilla simiwan qhichwa simiwanqa mana imapi rikch'akunkuchu. Parlayta yachakuqkunaqa mama siminkuman yankirispá yachakuyta munanku manataq atinkuchu mana imapi rikch'akusqankurayku.

Kunanraykuqa chayllachá kanman.

Imataq Qhichwa Simiri?

Qhichwa simiqa may sumaq misk'i simi parlarikunapaq, imitatapis ñiyta munaspaqa mana imata pakaspa ñipunchik, mana pitapis k'irinchiktaqchu -ri, -lla -yku k'askachita rimayman manaqa mayqin simitachá mana saqra sunquwan parlachkasqanchikta umanchakunanpaq k'askaykurichinchik.

Maymantataq qhichwa simiqa rikhurimusqari

Istadius Unidosmanta Arqueologos ñisqaq Richard Schaedelwan Franciamanta Frederic Engelwan thallmasqankumanjina qhichwasimiqa Asiamanta jallp'a mask'aqkunawansis chayamunman karqa ñinku. Paykunataq Peru chawpi patañiq jallp'api tiyakapunkuman karqa, astawanpuniqa Chankay mayuñiqpi, Huaylas, Marañon, Huayllas K'ullkupi, Supe Wallipi, chay chiqanpi Inkakuna t'ikariyta qallarinkuman karqa ñinku. Alfredo Torero, payqa lingüistaña, thallmasqanpi, "*arí chay chiqanpipunichá kanman karqa, chay chiqanpi qhichwa simikuna jinantin kachkan*" ñispa kay ñawpaq thallmaqkunaman kallpachaykurin.

Imaynatataq qhichwa simiqa wak chiqankunaman chayarqari

Runaqa mana juk chiqallanpichu tiyakunchik, ña kawsayta mask'aspa, uywa michiqjinallapis wak chiqankunaman tiyakuq ripunchik ajinatachá Caral chiqanmantaqa Tawantin Suyupiqqa mast'atatakunkuman karqa, watamanta wataqa miranku mirankuchá tukuy chiqanpitaq wasicharakunku, wasicharakuspañaqa jallp'atapis paykunapaqchá riqsikapunku jinaspataq qutuchakunkuchu, chay qutuchakuspataq sutitachá churarakunku.

Ayar- Mancoqa manchay kallpasapa yuyayniyuq runachá kankuman karqa, paykunaqa Aqhamana sutiyuq qutuchakuqkunaq runanta, jallp'ankuta imaqa jap'ikapusqanku, chay chiqanmantapachataqsis parlayninkutaqa t'ikarichinkuman karqa ñinku. Chay parlayninkutaqa "Runa Simi" ñispasis ñiq kanku ñin, chay sutiwanchá chay pachamanta parlaqkunaqa riqsinkuman karqa. Ayar- Mancoqa runaqa siminmansis q'imiykurikuspa ña suk'ayninpi, ch'aqwayninpi ima parlankuman karqa ñinku.

Watamanta wata runaqa t'iwujina miranchik, ajinatachá paykunapis mirayta qallaririrqanku, achkha kaptinchikqa jallp'apis juch'uyyan, mikhuypis mana wakinchu chayta qhawaspachá Manco Qhapaq juk kaq Inka Tawantinsuyumanta kamachiqjina kachkaptinqa qhichwa simitaqa tukuy parlanankuta munasqa, kay Inkaqa manchay saqramin kanman karqa ñinku, atiyinta jatunyachinanraykuqa puriyninpi llaqta tarisqantasis paypaq kallpawan riqsikapunman karqa ñinku. Wakin jallp'apiqa wak simikunatachá parlankuman karqa ajina kaptinqa makinpi puriqkunaq jallp'api tiyakuqkuna juk simillata parlanankupaqqa, tukuy Tawantin Suyupi tiyakuqkuna puraqmanta umanchanakunankupaq, kamachiykunata Inka ñisqanta umanchanankupaq, kamachiynin allin llusqinanpaq imaqa qhichwata tukuy parlanankupaq jatun kamachiyta urqhusqa. Chaymantapachasis qhichwa yachachiqkunaqa rikhurimusqanku.

Maykunapitaq qhichwata parlankuri

Qhichwa simitaqa Ecuador suyuiqa 451.783 runa parlanku, Perú 3.360.331 runa parlanku, Bolivia suyupiqqa 2.283.465 runa parlanku chantapis Argentina Suyupiqqa 206.739 runaparlanku, Chile suyupi 6.175 runa parlanku. Chay thallmasqankumanjinaqa Perú Suyupi astawan achkha runa qhichwa simitaqa tukuynin suyukunamantaqa parlanku, qhipanpitaq Bolivia suyupi, Boliviap qhipanpitaq Ecuador suyupi. Argentina suyupiqqa astawanpuniqa Jujuy jap'iypi parlanku ñin, Kay jallp'aaqa Boliviap jallp'anraqmin Güemeskama karqa, chantapis Inka Huayna Qhapaq jallp'anta jatunyachiyta munaspa Santiago del Esterokama chayanman karqa ñinku chayñiqtachá Santiago del Esteropiqqa qhichwata yachachinkuraq chay qhichwaqa ujina Boliviap qhichwanmantaqa ichapis manaraq Huayna Qhapaq chay jallp'akunaman chayachkaptin waq runa wak parlayniyuq tiyankuman karqa; ima simillapis wak simikunawan chaqrukuspaqa manaña ch'uyitachu ña ch'aqwayninpi, parlayninpi, sapa simip niyininpi ima. Chayniqtataq tukuy chiqanpi qhichwa parlanku chaykunapiqa juk chiqanmanta wak chiqanmanqa mana kikinchi, chantapis tukuyninpi imata ñiyta munasqanmanjina parlaqkunapura umanchanakunku.

Cuadro 1: Quechua por departamentos		
Departamentos	Números absolutos	%
Chuquisaca	188.427	12,11
La Paz	117.587	7,56
Cochabamba	595.629	38,29
Oruro	89.699	5,77
Potosí	319.903	20,56
Tarija	29.910	1,92
Santa Cruz	206.417	13,27
Beni	6.831	0,44
Pando	1.238	0,08
Bolivia	1.555.641	100

Bolivia Suyupi may chiqankunapitaq qhichwata parlarinku. Fuente: Molina y Albó, 2006, 71.

Bolivia suyuqa isqunpi rak'isqa kachkan, chay isqunnintinmanta kimsa departamentos ñisqapi, Cochabambapi, Potosipi, Chuquisacapi, qhichwa simitaqa achkha runa parlanku. Imaraykutaq Santa Cruzpi Chuquisacamanta astawan achkha rikhurimun, ñinkichikchá. Bolivia Suyupiqá tukuy nin departamentopi qhichwataqa parlanku, chaytataq umanchanaykichikpaq ch'uyancharisunchik. Chiri chiqankunapiqa mana chakraqa as allintachu puqun chantapis manataq jallp'apis jatuchaqchu, pisi puquqtapis ña qhasa, ña chhaqamalla, saqra para apakapun, jina kaptin imawantaq chanta chay jallp'api tiyakuqkuna kawsanqankuri, allin kawsayta mask'aaq ukhu jallp'akunaman rirapunku.

Chay Reforma Agraria del 52 ñisqa qhipan watankunaman ukhu jallp'akunapi mana jallp'ayuqkunaman jallp'ata qurqanku, chayta uyarispa chhikantin runa aylluntin aylluntin jallp'ata jap'ikuq ripurqanku ajinamanta q'uñi jallp'akunamanqa qhichwa simiqa chayarqa. Santa Cruzqa chiri chiqanmanta

ripuqkunawanqa thuyllallata wiñarparirqa chayñiqтатаq llamk'anaqa jinamanta kaptinqa chiri chiqanmanta runaqa aysakullarqankupuni, kunankamapis waynakuna, sispaskuna imaqa wiñarquytawan allin kawsayta mask'aspa aysakuchkallankupuni.

Chiri jallp'akunapiqa qhichwa parlaqqa pisiyapuchkan, qhipakuqkunaqa tatitu mamatakunallaña kakuchkanku, paykunataq unay usunkuta atisqankumanjina ruwakuchkallankupuni. Unay ripuqkunaqa machuyaspa jallp'ankuman jallp'ankuta llamk'ana kutimuchkankupunitaq, chaytaq jallp'ankuta mana qunqayta atisqankuchu kanman chayri jallp'ankuta llamk'aytachu mananku. Chaytataq thallmarinachá kanman.

Imaynataq qhichwasimi, kunan, kachkan

Tatitukuna mamitakunaqa as ch'uyataraq qhichwa simitaqa parlarikuchkanku, icha mana yachaywasiman yaykusqankurayku, qharikunaqa phichqa ñiqinkamalla yaykusqankurayku, mana wak llaqtakunaman unayta ripusqankurayku. Paykunaqa mana castilla simita riqsisqankurayku imallatapis musuqta rikuspaqa imaman riqch'akusqanrayku, imayna kasqanmanjina, imaynata ch'aqwasqanmanjina, imapaq apaykachasqankumanjina suticharparinku ajinamantataq musuq simita rikhurichimunku.

Nisunman:

Pukachana = Labial (en su mayoría es rojo)

Parlana = Celular (en el campo utilizan más para hablar)

Ninri pichana = Cotonetes

Asnachana = Perfume

Uyarina = Audífonos

Ajinata achkhata musuq simi rikhurichisqankuta sutichasunman. May pakasqa kaspapis, karu llaqtapi kiyakuspapis, mana jatuchaq llaqtaman rispapis wak simiwan chaqrुकunanmantaaq jark'ayta atisunmanchu chayñiqta qhichwasimipiqa jinantin castilla simi qhichwa runaqa parlayninpi rikhurimun. Kaytaq castilla simi astawan kallpayuq kasqanrayku, castilla simi jukllapi achkha yuyayta

qutuchaykusqanrayku, qhichwapiqa manamin jinachu imatapis ñiyta munaspaqa ch'iñimanta ñirqunanchik tiyan. Ch'iñimanta ñiptinchikqa qhichwapiqa juk yuyayta ñiyta munaspaqa miratatan chayñiqтатаq utqayllata ñirqunapaq castilla simi saphita mañarikunchik chaymantaq qhichwa k'askachikunata yapaykurinchik.

Nisunman:

Está trabajando = trabajachkan.

Sigue trabajando = trabajachkallanpuni

La violencia femenina = violencia ñisqa

Tribunal constitucional = *Tribunal Constitucional Ñisqa*

Los niños ya no quieren trabajar solo quieren estudiar = Wawakunaqa manaña trabajayta munankuchu paykunaqa estudiayllata munanku.

Wakinqa castilla simita apaykachayta munaspaqa qhichwa simip ch'aqwayninman q'imiykukunku, chaywantaq qhichwa simita mana riqsiq rinrinmanqa qhichwa simitapunipis parlachkanmanjina yuyachinku.

Kunan kunanqa chakra patapi tukuy chiqanpi yachay wasikuna kan, televisión ñisqa, internet ñisqa chayan, waynakunapis sipaskunapis wak llaqtakunaman rinkutaq kutimunkutaq chayñiqta qhichwa simiqa allin chaqrusqa. Yachay wasikunapi qhichwa parlayllata yachachun yachachiqa qhishwata yachachillan; wayrasimipipis pipis parlachun llamk'allan chayñiqta qhichwa simiqa pisimanta pisi castilla simiwan ch'alikuchkallanpuni. Qhawasqayman, t'ukurisqaymanqa chayqa manamin allin chu kachkan, imallatapis yachachinapaq manaqa parlanpaqqa sumitaqta parlanata wakichina, yachakuna tiyan.

Ñisunman:

Está trabajando = rawajachkan.

Sigue trabajando = rawajachkallanpuni

Él es amante de libros = Payqa liwrullawan purin.

Los niños ya no quieren trabajar solo quieren estudiar = Wawakunaqa manaña rawajayta munankuchu paykunaqa isturiyayllata munanku.

Tukuychu kikinta parlanku

Qhichwa runaqa juk chiqanmanta wak chiqanmanqa mana kikintachu parlanku, ña ch'aqwayninpi, ña simip ñiyinpi astawanpuniqa.

Ñisunman:

Simi juk ñiyinyuqlla

Qhansina = tatáy, mamáy = allin p'unchay (saludos del día)

Jatun tata, jatun mama = achachi, awicha (abuelo, abuela)

Pupu = kururu (ombligo)

Samakuy = puñukuy (descansar)

Kunan Bolivia kachkhan chaykunapiqa wak simiyuq runachá tiyakunkuman karqa chayñiqтатаq chiqan chiqanmanjina ujinayarin chantapis mana anchapunichu, jinapis kachun qhichwa parlaqkuna ukhuqa umanchanakunchik. Astawanpuniqa qhichwa simipiqa aymara simita taripanchik, achkha simita puraapi simipi taripanchik manataq qhichwa simichus aymara simi kasqantaqa yachanchikchu.

Ajinata achkhata taripasunman.

Ch'aqwayninpi

[Jamujani]

[Jamuchkani]

[Jamusani]

[jamusiani]

[jamusiani]

[Ñuqa]

[Nuqa]

[Nuqa]

Aymara simi qhichwa simipi

Aymara Simi	Qhichwa Simi
Usuri	Unquq/ wiqsayuq/ wiqsallisqa
Chusi	Qhata
Unu	Yaku
Jallala	Kawsachun
-kipa	Yapay / watiq

Qhichwachu aymarachu Chayri waq simichu

kay simikunata iskaynin simipi paykunapatapunipis kanman jina apaykachanku.

challwa	chuchi
chunku	qillqiy
ch'iti	tiqti
ch'ulla	t'aqlli

Imaynataq qillqaynin

Unayqa qhichwa simita qhillqayta qallariqkunaqa castilla simiman q'imiyruruspa qillqayta qallarisqanku, chaymantaq kay t'uqyaq sananpakunata (ch', k', p', q' t'), phukuspa ch'aqwaq sananpakunata (chh, kh, ph, qh, th) yapaykurispa qillqarisqanku. Ñawpaq kaq qutuchakuykunapiqa kimsa sapan rimaqwanchu, phichqa sapan rimaqwanchu qillqanallamanta ch'aqwarirqanku, qhipamanqa kimsa sapan rimaqwan qillqanata ñiqkuna atipasqanku chayñaqta tukuy yachaywasipi kimsa sapan rimaqwan qillqarichkanku.

Chhikantin qhichwa parlaqkunaqa parlasqankuman jina qillqayta munasqanku, sapa qutuchakuykunapitaq qhichwa simi jukchakunamanta parlarisqanku. Mana llanllituchu kimsa suyupi jinantinmanta parlaqkunaq ch'aqwasqanku, simiq ñiyninta apaykachasqanku, mast'atakusqanpi wak

simikunawan chaqrucusnqapi wak simikuna chay ñiynillayuqtaq rikhurimusqanpi ima tukuy jukllata qillqanankupaqqa manchay jatun champ'ay karqa. Boliviapiqa wakin chiqanpiqa, qhichwa parlaqkunaqa yachachiqkunata “qamkuna Piru qhichwata wawaykuman yachachichkankichik” ñisqa qharqumurqanku ima. Bolivia suyupiqqa qhichwa parlaqkuna imallatapis juch'uyyachiyta munaspaqa -itu -ita -sita, - situ k'askachita astawanpuniqa apaykachanku, Perú suyupitaq -cha k'askacjita kay jukchasqa qillqanapiqa chay k'askachita apaykachata kamachimuchkan yachachiqkunataq chaywan qillqayta yachachichkanku.

Juch'uychanapaq

Ñisunman:

Bolivia suyupi	Peru suyupi
Warmisita	Warmicha
Wasisitu	Wasicha
Mankita	Mankacha
Tatitu	tatacha

Chaywan mana chaywan kunanqa tukuy yachay wasikunapi atispa mana atispa jukchasqa qillqayta apaykachaspa yachachichkanku.

San Francisco Jatun yachaywasimanta Simi Yachaywasipi jukchasqa qillqay kamachiymanqa thurikuchkallankupuniraq, yachakuqkunaman mana ch'uyitamanta sut'icharqunapaq kasqanrayku.

TUKUY KAY QHICHWA SIMITA JAP'IQANAYKICHIQPAQ MINK'ASQA
KACHKANKICHIK.

PACHI.